

EL TEMPLE ROMÀ DE VIC I LA SEVA DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA

JAVIER DOMINGO

Universita degli studi di Roma la Sapienza, Roma (Itàlia)

ANA GARRIDO

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RICARDO MAR

Universitat Rovira i Virgili

The Roman temple of Vic and its architectural decoration

L'estudi de l'estat actual i dels elements arquitectònics i decoratius del temple romà de Vic són la base sobre la qual es basteix no només una nova proposta de restitució d'aquest edifici que segueix els paral·lels proporcionats per altres temples d'Hispania i de l'imperi romà, sinó també una revisió de la seva cronologia a partir de l'anàlisi estilística detallada dels elements originals (capitell, fusts, base, cornises...) que avança pràcticament en un segle el moment de la seva construcció.

Paraules clau: història de l'art, arqueologia, arquitectura, anàlisi estilística.

The study of the current state and of the architectural and decorative elements of the Roman temple of Vic are the base over which not only a new proposal of restitution of this building that follows the lines provided by other temples from Hispania and the Roman Empire, but also calls for a revision of its chronology based on a detailed stylistic analysis of the original elements (capital, shafts, base, cornices...) that almost advance by one century the time of its construction.

Keywords: art history, archaeology, architecture, stylistic analysis.

Quan el 1882 es va procedir a la demolició de la vella presó de Vic, instal·lada a l'antic castell dels Montcada, va aparèixer entre els murs medievals l'estructura d'un temple romà perfectament conservat. La tradició historiogràfica de la ciutat de Vic coneixia l'origen romà de l'antic castell dels Montcada: ja al segle XVIII, Joan Lluís de Montcada es referia al castell com a «obra d'Hèrcules».

Les estructures medievals s'adossaven als murs romans, tot formant un doble mur que permetia recolzar les voltes romàniques entorn del rectangle dels murs de la *cella*. Aquesta, desproveïda de la seva originària coberta de fusta, s'havia convertit en el pati central de l'edifici. S'invertia, així, el sentit dels paraments dels murs romans: la cara interior passava a ser la façana del pati, mentre que la façana exterior original, amb la seva decoració arquitectònica, quedava tapada pels murs medievals.

Durant la primera meitat del segle XX el temple va ser progressivament reconstruït. Es van alçar de nou les columnes que precedien la *cella* i es va reconstruir la coberta de l'edifici. Es recuperava, així, la imatge arquitectònica del temple. Naturalment, avui en dia alguns detalls del procés de reconstrucció ens resulten dubtosos. En primer lloc, la decisió d'enderrocar les estructures medievals per conservar exclusivament les romanes. La sensibilitat que actualment domina la

gestió del patrimoni històric farien impossible repetir una actuació similar. En segon lloc, alguns elements de la reconstrucció, com és el nombre de les columnes de la façana, és més que qüestionable. Però, tot i aquests problemes, el temple de Vic constitueix un exemple notable, pel seu estat de conservació, de l'arquitectura pública provincial desenvolupada en un assentament de dimensions i escala limitades, ubicat a l'interior del *conventus tarraconensis*. Ens podria semblar un edifici modest, en particular si el comparem amb els monuments públics de la capital de la província (Tàrraco). En canvi, el temple de Vic aporta claus importants per valorar el significat cultural del procés de romanització a les comarques de l'interior de Catalunya. Amb aquest text pretenem fer una primera aproximació a l'estudi i la restitució de l'estat original del temple de Vic.

1. Les restes arquitectòniques del temple i la seva construcció

La demolició del castell dels Montcada va permetre descobrir les restes romanes que s'havien conservat al llarg del temps. Es van conservar íntegrament les parets nord i oest de l'edifici. La paret sud, destruïda durant el procés de demolició, va poder ser reconstruïda amb els mateixos materials. En canvi, el mur est, on hi havia la porta d'accés a l'edifici, només s'havia conservat a nivell dels fonaments. Amb totes aquestes dades es va poder restituir sense problemes la planta d'una *cella* de 10 per 12,5 metres de dimensions exteriors, amb la seva façana oberta a llevant.

L'antic temple constituïa una única cambra, elevada sobre un podi, de planta rectangular, precedida d'un espai reservat amb tota certesa a la ubicació de la columnata de la façana (Fig. 1). Aquesta columnata de façana se situava únicament a la part frontal de l'edifici, per la qual cosa va ser possible de definir-lo tipològicament com a temple pròstil. La façana posterior de la *cella* es prolonga a esquerra i dreta de l'edifici sota la forma d'un mur cec. Es tracta, probablement, del mur que delimitava el recinte, al mig del qual s'alçava l'edifici. Era, doncs, un temple pròstil adossat al mur de fons del *temenos*. No sabem si aquest *temenos* va ser dotat d'un porticat en època romana.

El podi va ser construït íntegrament amb carreus de grans dimensions. S'eleva sobre una banquetta de cimentació que sobresurt lleugerament respecte a l'obra de carreus. Només té motllura a la part superior conservada pràcticament en tot el seu perímetre.

A partir d'aquesta cornisa de coronació del podi s'inicien els murs que delimiten la *cella*. Aquests estan construïts amb obra de petits blocs combinats amb carreus integrats a l'obra (Fig. 2). Cal destacar una particularitat. Els carreus formen cadenes verticals que arriben fins a la cota de la coberta de l'edifici. Aquestes cadenes s'estructuren amb els blocs col·locats alternativament en posició horitzontal i vertical. S'aconsegueix, d'aquesta manera, articular l'estructura del parament. No podem deixar de recordar la presència, sobre les filades de carreus englobades als murs, de les caixes per allotjar l'embigat de la coberta, circumstància que ens permet atribuir una funció estructural a les cadenes de carreus englobats al mur. Les caixes de 0,32 per 0,60 m devien allotjar els poderosos extrems de les cintres de la coberta.

Fig. 1.

Fig. 2.

La peculiar tècnica constructiva feta servir als alçats del temple s'assembla formalment i tècnicament al denominat *opus africanum*. Es tracta d'un sistema constructiu particularment ben documentat a les províncies africanes de l'Imperi i que es relaciona normalment amb antecedents preromans, en particular amb els de tradició púnica. Sorprenentment en una petita població de l'interior de Catalunya ens apareix una tècnica completament exòtica per a la qual encara no tenim una explicació coherent. La tècnica constructiva ens permetria, en primer lloc, deduir que l'edifici va ser construït per una *officina* importada. Conclusió que no ens hauria de sorprendre. Els elements decoratius de l'edifici, als quals ens referirem més endavant, reflecteixen, en general, tradicions constructives que circulaven entre la costa catalana i la narbonense, entre els segles I aC i I dC. Tot i així, la tècnica constructiva emprada al temple de Vic únicament es pot explicar pel paper estructural que, indubtablement, tenien les cadenes de carreus encastats als murs. En qualsevol cas, l'explicació de la peculiar tècnica feta servir a l'edifici roman com un problema sense resoldre.

2. La restitució de la planta

Només s'han conservat *in situ* els fonaments de la columnata: quatre metres davant del mur de façana de la *cella* van aparèixer uns segons fonaments que, en aquest context tipològic, només poden correspondre al suport de les columnes de la façana.

La restitució del sistema de columnes i, amb ella, la restitució de l'alçat frontal i lateral presenten certes dificultats a partir de l'estat actual de les restes. La hipòtesi que ha estat utilitzada en la reconstrucció de l'edifici és la d'un sistema hexàstil frontal amb dues columnes a les façanes laterals (Fig. 3). Creiem que és possible de plantejar una segona hipòtesi, amb una reducció del nombre de columnes de la façana frontal entorn dels tres metres i els intercolumnis de 2,46 m.

Volem destacar que, en aquesta segona hipòtesi, ens acostem a les proporcions d'altres temples de característiques similars: el temple republicà del fòrum d'Empúries, posem per cas, presenta 2,75 m d'entreeixos, una distància confrontable amb el temple del fòrum flavi de Conimbriga (3 m) o amb els temples laterals del fòrum de Pola (2,6 m).

Sense pretendre donar per conclosa la qüestió de la façana del temple de Vic, pensem que exemples com els d'Empúries i Pola acabats d'esmentar, o els casos dels capitolis de Dugga o de Sbeitla, per citar simplement alguns exemples cèlebres, permeten establir paral·lelismes.

3. La reconstrucció de l'ordre arquitectònic

Reutilitzats com a material constructiu, als murs del castell medieval van aparèixer una sèrie d'elements arquitectònics que formaven part de l'ordre decoratiu de l'edifici. Va aparèixer el tambor d'un dels fusts de les columnes, d'una altura de 0,46 m, amb un diàmetre a la base de 0,69 m i de 0,65 m en la seva coronació. Aquestes dades, unides a les dimensions de les lesenes conservades en altura, ens permeten restituir amb precisió les dimensions de les columnes exemptes: 6,32 m d'altura.

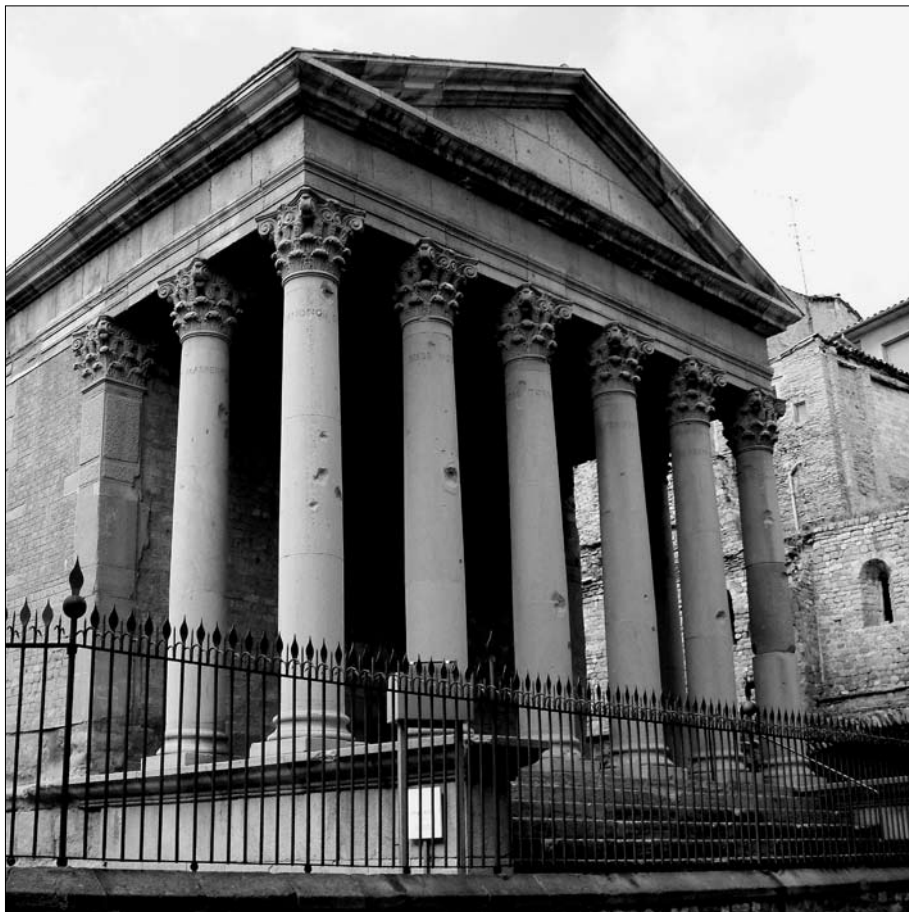

Fig. 3.

Per a la restitució de la resta de l'ordre arquitectònic, part damunt dels capitells, disposem d'alguns fragments de cornisa recuperats de la maçoneria medieval.

4. Les restes de decoració arquitectònica

L'enderrocament dels dobles murs medievals amb les voltes romàniques va permetre descobrir les motllures exteriors del podi de l'edifici, un capitell corinti de pilastra adossada a un dels cantons de la *cella* del temple i alguns elements de l'ordre arquitectònic de l'edifici.

4.1. *Inventari dels elements arquitectònics decorats del temple romà de Vic*

Els nombrosos elements decoratius del temple s'han agrupat per tipologies sota una mateixa numeració: del 001 a 010. Hem cregut més convenient, per motius pràctics, agrupar en un mateix número tots aquells elements de característiques similars: les dues bases, les dues pilastres, els diferents fragments d'arquitrus, les cornises amb dentellons i la coronació del pòdium.

Les mides es presenten en centímetres. Les principals no s'han abreviat: altura, amplada, longitud i diàmetre. En canvi, les de menor importància s'han abreviat de la següent manera: M = major; m = menor; PL = Plint; T1 = Tor inferior; T2 = Tor superior; E = Escòcia; F = Fust.

Número: 001

Objecte: capitell corinti de pilastra angular.

Mesures: altura = 87, amplada (M) = 90, amplada (m) = 58 (segons Gudiol).

Procedència: temple, angle dret de la façana del mur de la *cella*.

Localització: *in situ*.

Material: gres local.

Estat de conservació: regular. Erosió notable, especialment als angles, on també s'observen algunes fractures.

Descripció: capitell format per dues corones de fulles d'acant disposades en forma de ventall i amb la nervadura central més ampla a la base que a la part superior. Destaca la concavitat situada en el centre dels lòbuls que finalitza amb tres folíols de forma allargada i acabament semicircular. El contacte entre els diferents folíols és asimètric generant espais d'ombra, en alguns casos, en forma de gota d'aigua inclinada i, en altres, de forma més allargada i també amb una certa inclinació. L'altura de les dues corones equival aproximadament a la meitat de l'altura del capitell. Pel que fa als caulicles apareixen inclinats i decorats per solcs rectilinis de gran profunditat, alternats amb incisions més lleugeres. Segons Gimeno es coronen amb sèpals¹ tot i que, en l'actualitat, a causa del mal estat de conservació del capitell, és difícil identificar-los. Petit calze format, segurament, per dues fulles de sèpals vistes de perfil des d'on sortia la tija de la flor de l'àbac. Les volutes i les hèlixs presenten la secció còncava delimitada per un llistell a cada costat. L'espiral de les volutes no s'ha conservat i les de les hèlixs semblen dibuixar una espiral aparentment bastant àmplia. Àbac motllurat.

Cal destacar la cara meridional i occidental del capitell —la que mira cap a la porta d'ingrés i cap al mur de tramuntana— on s'observen una primera i una segona corona totalment llises.

S'han conservat uns altres dos fragments de capitell corinti també apareguts durant el desmuntatge del castell dels Montcada.² Es conserven encastats als an-

1. GIMENO, J. *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Madrid, 1991, p. 941.

2. GUDIOL, J. «Descripció del Temple Romà». *Ausa* [Vic] 3, núm. 29 (1959), p. 253. GUDIOL, J. *L'Ausa romana i el seu temple*. Vic, 1907 (reimpr. Barcelona, 1982), p. 81.

gles d'un mur situat al fons del recinte clos del temple, però a causa del seu profund desgast ens és gairebé impossible d'identificar de quina part del capitell es tractaria.

Bibliografia: Puig i Cadafalch (1934), p. 109 i 324; Gudiol (1959), p. 250-251; Gudiol (1982), p. 74-77; Gimeno (1991), p. 941-942, núm. 1349.

(Fig. 4 i 5)

Fig. 4 i 5.

Número: 002

Objecte: fust de pilastra.

Mesures: alçada = 4,95, amplada = 64 (cara anterior) x 65 (cara lateral).

Procedència: temple.

Localització: *in situ*.

Material: gres local.

Estat de conservació: bo.

Descripció: s'han conservat les dues pilastres angulars, la de l'extrem NE, totalment sencera, i la del SE, només la meitat. Pel que fa a la primera, està formada per una base àtica en el seu extrem inferior i un capitell corinti a l'extrem superior. En canvi, la segona només conserva la base àtica en el seu extrem inferior. El coronament de la pilastra de l'extrem NE presenta dues petites motllures que segons Gudiol serien un bossell (tor) i un cavet (motllura corba). Actualment, a causa del mal estat de conservació d'aquesta part de la pilastra, ens resulta molt difícil identificar aquestes motllures. La pilastra, tal i com indiquen les mesures agafades per Gudiol, és pràcticament idèntica en els seus dos costats vistos. El lateral oriental finalitza amb un reentrant d'uns 2 o 3 cm de gruix que marcarien el límit del mur de façana.

Bibliografia: Gudiol (1959), p. 251-252; Gudiol (1982), p. 77; Gimeno (1991), p. 190, núm. 175.

(Fig. 6)

Fig. 6.

Número: 003

Objecte: base àtica de pilastra angular.

Mesures: altura = 50, altura (PI) = 13, altura T1 = 11, altura T2 = 8,6, PI = 92 x 92, diàmetre T2 = 72 x 72, diàmetre (E) = 65, diàmetre (F) = 64 x 65 (segons Gimeno).

Procedència: temple.

Localització: *in situ*.

Material: gres local.

Estat de conservació: dolent. Peça molt erosionada.

Descripció: es tracta de dues bases àtiques amb una seqüència difícil d'identificar com a resultat del seu mal estat de conservació. Segons els autors precedents aquesta peça estaria formada per un plint, un tor inferior, llistell, escòcia, petit llistell, tor superior, llistell i petit *immoscap*. Destaca el diferent desenvolupament dels dos tors, el primer d'ells de diàmetre i altura superior al segon i de secció no uniforme, amb el punt de contacte amb el plint poc desenvolupat i l'extrem superior amb prolongació horitzontal. Escòcia de secció còncava amb tendència el·líptica. El segon tor, amb un diàmetre i altura menors, dibuixa un perfil semi-circular i està rematat per un llistell de formes corbes. L'acabament de la peça la forma una part d'*immoscap* llis.

Bibliografia: Gudíol (1959), p. 252; Gudíol (1982), p. 78; Gimeno (1991), p. 189-190, núm. 174; Escrivà Chover (2005), p. 44-45.

(Fig. 7)

Fig. 7.

Número: 004

Objecte: fust llis.

Mesures: altura = 146; diàmetre (M) = 69, diàmetre (m) = 65.

Procedència: temple.

Localització: en una de les columnes restituïdes del pronaos del temple.

Material: gres local.

Estat de conservació: bo.

Descripció: un fust llis de columna trobat durant les obres de desmuntatge del castell dels Montcada. Es tractaria, tal i com ja han comentat els diversos autors precedents a nosaltres, de part del fust d'una de les columnes del porticat del temple.

Bibliografia: Gudiol (1959), p. 254; Gudiol (1982), p. 84-85; Gimeno (1991), p. 190, núm. 175.

(Fig. 8)

Fig. 8.

Número: 005

Objecte: arquitrau de dues *fasciae* i motllura superior.

Mesures: altura = 60, amplada = 65.

Procedència: temple. Alguns fragments del mur N de la *cella* i altres trobats al costat de l'edifici al segle XIX.

Localització: alguns es mantenen *in situ* i altres es van restituir en alçat. Altres es troben encastats en un mur al fons del recinte clos del temple.

Material: gres local.

Estat de conservació: regular.

Descripció: diversos fragments d'arquitrau format per dues *fasciae*. Segons Gudiol totes dues serien de la mateixa altura (18 cm). En canvi, per a Gimeno, la primera tindria una altura inferior a la segona. Aquestes dues *fasciae* estan separades per un quart de bossell (4 cm) i la superior es remata amb un altre quart de bossell (4 cm), una *cyma reversa* (9 cm) i una banda (7 cm).

Bibliografia: Gudiol (1982), p. 89; Puig i Cadafalch (1934), p. 108-109; Gimeno (1991), p. 493-494, núm. 514.

(Fig. 9)

Fig. 9

Número: 006

Objecte: fris llis.

Mesures: amplada = 48 (segons Gudiol).

Procedència: entre les pedres del desmuntatge del castell.

Localització: restituïdes en alçat.

Material: gres local.

Estat de conservació: regular.

Descripció: segons les dades de Gudiol estem davant d'un fris totalment llis, de 48 cm d'amplada, a jutjar pels fragments trobats entre les pedres del desmuntatge de l'estructura medieval. Actualment totes les peces que formen part del fris restituït a l'alçat del temple no semblen originals.

Bibliografia: Gudiol (1959), p. 256; Gudiol (1982), p. 87-88.

(Fig. 10)

Fig. 10.

Número: 007

Objecte: quatre fragments de cornisa motllurada amb dentellons.

Mesures: altura = 40, amplada = 40.

Procedència: temple. Trobats durant els treballs de desmuntatge del castell dels Montcada.

Localització: reconstruïts en un mur al fons del conjunt clos del temple.

Material: gres local.

Estat de conservació: regular. Presenta una notable erosió.

Descripció: cornisa formada, seguint un ordre de dalt a baix, per una banda (6 cm d'altura), un llistell (1,5 cm), una *cyma* recta (11 cm), llistell (2,5 cm), denticulat (10 cm d'altura i 6 cm de separació entre ells units per una barra), llistell (3 cm) i *cyma* recta (7 cm). Segons Gudiol aquesta cornisa formaria part de la façana de l'edifici ja que un dels fragments conserva l'arrencament del frontó (aquest fragment que en el llibre de Gudiol s'observa clarament, en l'actualitat està bastant mal conservat).

Bibliografia: Gudiol (1959), p. 256; Gudiol (1982), p. 88-89 (amb el perfil de la cornisa); Puig i Cadafalch (1934), p. 108 (fotografia del mur on estan encastades les peces); Sanmartí-López (1982), p. 261-273 (per a la datació del temple estratigràficament); Gimeno (1991), p. 1441-1443, núm. 19.

(Fig. 11)

Fig. 11.

Número: 008

Objecte: fragment de cornisa motllurada.

Mesures: altura = 40, amplada = 40.

Procedència: temple.

Localització: reutilitzat en una de les arcades del castell dels Montcada.

Material: gres local.

Estat de conservació: bo.

Descripció: fragment compost pels mateixos elements decoratius que el grup de cornises anterior amb la diferència que en lloc de dentellons presenta una banda correguda.

Bibliografia: Gudiol (1959), p. 256; Gudiol (1982), p. 88; Gimeno (1991), p. 1443, núm. 1956.

(Fig. 12)

Fig. 12.

Número: 009

Objecte: fragment de cornisa motllurada.

Mesures: altura = 32, amplada = 20.

Procedència: temple.

Localització: encastat en un mur al fons del conjunt clos del temple.

Material: gres local.

Estat de conservació: dolent.

Descripció: fragment format per una possible *cyma recta*, llistell o bossell (3/4 cm) i una banda (10 cm). A causa del seu mal estat de conservació ens és molt difícil identificar amb més precisió els elements motllurats que formarien part d'aquesta cornisa.

Bibliografia: Gudíol (1959), p. 256; Gudíol (1982), p. 88-89; Puig i Cadafalch (1934), p. 108; Sanmartí-López (1982), p. 261-273; Gimeno (1991), p. 1441-1443, núm. 19.

(Fig. 13)

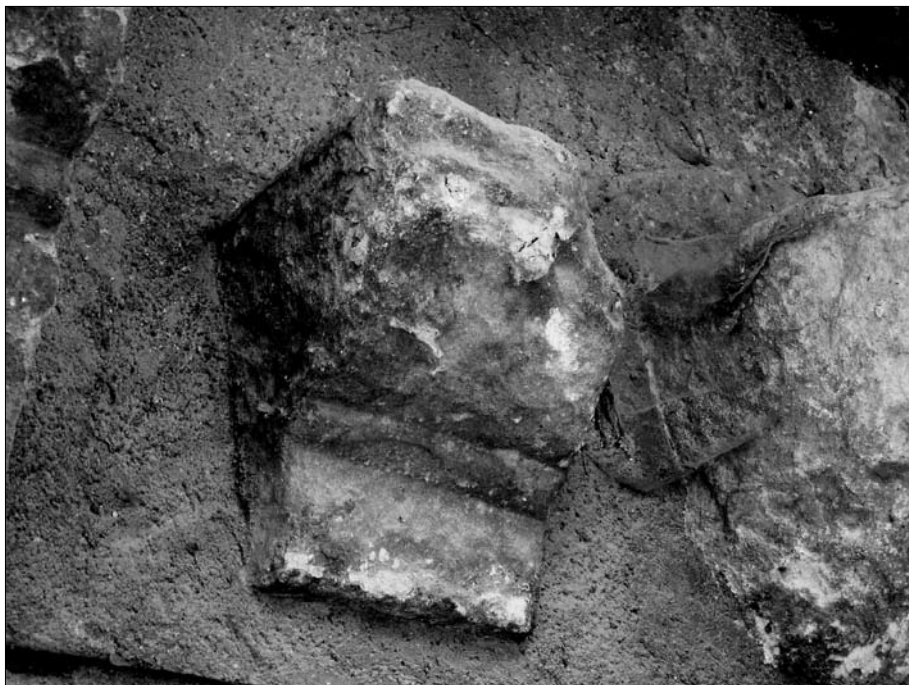

Fig. 13.

Número: 010

Objecte: motllura de coronament del podi.

Mesures: altura = 150, altura motllura = 38, amplada motllura = 27 (segons Gudiol).

Procedència: temple.

Localització: *in situ*.

Material: gres local.

Estat de conservació: dolent. Es troba bastant erosionat.

Descripció: el podi del temple només presenta motllura en la seva part superior. Aquesta estaria formada probablement, segons també indica Gimeno, i seguint un ordre de dalt cap a baix, per una banda, una *cyma* recta, un llistell i una o dues bandes. En canvi, Gudiol descriu la seqüència a partir d'un llistell, una *cyma* recta i dos bossells, tot i que a la secció que dibuixa hi apareixen dos llistells.³

Bibliografia: Gudiol (1959), p. 253-254; Gudiol (1982), p. 81-82; Gimeno (1991), p. 435, núm. 471.

(Fig. 14)

Fig. 14.

3. GIMENO, *op. cit.*, p. 435.

4.2. Anàlisi estilística de la decoració arquitectònica

El capitell corinti de pilastra, situat a l'angle nord-est de l'edifici sobre una doble lesena angular, ha servit per determinar l'ordre de les columnes del pronaos davant la *cella*. Tradicionalment se li ha atorgat una cronologia entre finals del s. I dC i inicis del s. II dC,⁴ fent-la coincidir amb l'obtinguda a partir de les excavacions arqueològiques del recinte.⁵ No obstant això, recentment s'ha proposat una cronologia anterior, d'època juliclàudia.⁶

De fet, és en aquesta època quan trobem els paral·lels més pròxims ja que, per exemple, el seu estil es troba a mig camí entre els capitells del Temple de Diana a Mèrida, aixecat cap al canvi d'era o en un moment immediatament posterior,⁷ i els del Fòrum *Adiectum* de la mateixa ciutat, d'època claudioneroniana,⁸ tot i que amb espais d'ombra més verticals i amb un major ús del trepà. També es troba bastant pròxim al grup de capitells juliclaudis del teatre de Mèrida,⁹ malgrat que

4. MOLAS, M. D. «El temple romà de Vic i la ciutat d'Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia». *Ausa* [Vic], X, 102-104 (1982), p. 290. MOLAS, M. D.; OLLICH, I. «L'aplicació d'un programa d'arqueologia urbana: la delimitació del Períbol del Temple romà de Vic». *Cypsela* [Barcelona], V (1985), p. 164.

5. GUDIOL, «Descripció...», *op. cit.*, p. 258; SANMARTÍ, E.; LÓPEZ, A. «Excavacions al Temple Romà de Vic. Campaña de 1980». *Ausa* [Vic], X, núm. 102-104 (1982), p. 264; SANMARTÍ, E.; LÓPEZ, A. «Temple romà. Vic». A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, p. 358-360; MOLAS, M. D.; OLLICH, I.; CABALLÉ, A. «De l'Auso romana al vicus ausonensis medieval». A: *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*. Vol. 1, (Tarragona 1993), Tarragona, 1994, p. 290.

6. GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*. Valladolid, 1992, núm. 329; MAR, R. «El Temple Romà de Vic». A: *Roma a Catalunya*. Barcelona, 1992, p. 138. GIMENO, *op. cit.*, núm. 1349 accepta la cronologia tradicional del capitell, entre finals del s. I dC i inicis del s. II dC, d'acord amb les dades obtingudes a partir de les excavacions arqueològiques, tot i que assenyalava la pervivència d'elements estilístics augusteus i juliclaudis.

7. GUTIÉRREZ BEHEMERID, *Capiteles Romanos...*, *op. cit.*, núm. 251; BARRERA ANTÓN, J. L. *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000, núm. 3, lám. 2-8. Aquests capitells, que són de granit, presenten la decoració realitzada amb estuc. Sembla que la talla del capitell i l'aplicació de l'estuc van ser coetànies, BARRERA ANTÓN, *La decoración...*, *op. cit.*, p. 138, contràriament al que es creia anteriorment, BARRERA ANTÓN, J. L. *Los capiteles romanos de Mérida*. Badajoz, 1984, p. 72-73.

8. BARRERA ANTÓN, *La decoración...*, *op. cit.*, núm. 76-81, lám. 40-43. Hi ha el dubte de si existí una primera fase estucada i una posterior de marmorització en època claudioneroniana, NOGALES, T.; ÁLVAREZ, J. M. «Foros de Augusta Emerita: espacios simbólicos en el urbanismo emeritense». A: LAFON, X.; SAURON, G. (eds.). *Théorie et pratique de l'architecture romaine. Études offertes a Pierre Gros*. Aix-en-Provence, 2005, p. 218, tot i que encara molt vinculada a l'estil augusteu, TRILLMICH, W. «Los programas arquitectónicos de época julio-claudia en la colonia Augusta Emerita». A: RAMALLO, S. (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de occidente (Cartagena, 2003)*. Murcia, 2004, p. 321-335.

9. En un primer moment es van considerar els capitells del teatre d'època adrianea tot i que després es va rebaixar la seva cronologia cap al 81-117 dC, ÁLVAREZ SAENZ, J. «Observaciones sobre el teatro romano de Mérida». *Actas del Simposio El Teatro en la Hispania Romana*. Badajoz, 1982, p. 303 i s. Actualment es considera que la construcció del *frons scaena* tingué lloc a l'època juliclàudia, MATEOS CRUZ, P. «Augusta Emerita. La investigación arqueológica en una ciudad de época romana». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], 74, (2001), p. 201; DURÁN, R. M. *El teatro y el anfiteatro de Augusta Emerita. Contribución al conocimiento histórico de la capital de Lusitania*. Oxford: Archaeopress, 2004, p. 122-123 (British Archaeological Reports. International Series; 1207), tot i que BARRERA ANTÓN, *Los capiteles...*, *op. cit.*, p. 86 i núm. 28-37 creu que els capitells serien flavis. Les diferències d'execució que s'observen entre els capitells, alguns amb un ús més intensiu del trepà, podrien ser degudes a la participació de diferents mans en la seva execució, TRILLMICH, *op. cit.*, p. 325.

aquests ja presenten els espais d'ombra completament verticals i els solcs de les fulles d'acant molt profunds,¹⁰ i a un conjunt de capitells juliclaudis descontextualitzats de la mateixa ciutat.¹¹

Altres capitells bastant pròxims es localitzen al temple de la Calle Claudio Marcelo de Còrdova¹² que, segons els últims estudis, podrien datar-se entre finals de l'època juliclàudia i l'inici de la flàvia, tot i que imitarien els exemplars augusteus o tiberians del Fòrum *Adiectum* de la mateixa ciutat.¹³

Entre les produccions de l'entorn de Vic destaquen per la seva similitud els capitells de la basílica del fòrum municipal de Tàrraco, capitells realitzats per un taller local durant el procés de reformes que patí l'edifici al començament de l'època juliclàudia.¹⁴ Aquestes similituds es concreten en la disposició dels espais

10. BARRERA ANTÓN, *Los capiteles...*, op. cit., núm. 29, 33-34.

11. BARRERA ANTÓN, *Los capiteles...*, op. cit., núm. 14-15.

12. BARRERA ANTÓN, *Los capiteles...*, op. cit., p. 85; DÍAZ MARTOS, A. *Capiteles corintios de España. Estudio-Catálogo*. Madrid, 1985, p. 233.

13. MÁRQUEZ, C. «Baeticae Templum». A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios arqueológicos*. (Tarragona, 2002). Tarragona, 2004, p. 121. Prèviament aquest temple havia estat datat d'època d'August, SANTOS GENER, S. «Corduba Marcelli aedificium». *Boletín de la Real Academia de Córdoba* [Córdoba], 21 (1950), p. 164, d'època juliclàudia, PENSABENE, P. «Roma e le capitali provinciali. Contributi per lo studio dell'architettura e della decorazione architettonica in marmo nella Hispania romana». A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios arqueológicos*. (Tarragona, 2002). Tarragona, 2004, p. 184; PENSABENE, P. «Mármoles y talleres en la Bética y otras áreas de la Hispania Romana». A: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. (eds.). *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Córdoba, 2006, p. 113, d'època flàvia, GARCÍA Y BELLIDO, A. «Templo Romano (Crónica de Arte y Arqueología)». *Boletín de la Real Academia de Córdoba* [Córdoba], 86 (1964), p. 164; GARCÍA Y BELLIDO, A. *Los hallazgos cerámicos del área del templo romano de Córdoba. Anejos de Archivo Español de Arqueología*. Vol. V, Madrid, 1970; JIMÉNEZ, J. L. «Arquitectura religiosa romana en Corduba-Colonia Patricia: panorama y perspectivas». *Anas* [Mérida], 2/3 (1989-90), p. 84; JIMÉNEZ, J. L. «El templo romano de la calle Claudio Marcelo en Córdoba». A: *Templos Romanos de Hispania. Cuadernos de Arquitectura Romana*. Vol. I. Murcia, 1992, p. 126, i, fins i tot, d'època d'Adrià, BLANCO FREJEIRO, A. «Vestigios de Córdoba romana». *Habis*, 1 (1970), p. 120-123; BLANCO FREJEIRO, A. «Arte de la Hispania Romana: Arquitectura, Escultura, Pintura, Mosaicos, Artes Menores». A: *Historia de España Menéndez Pidal. España Romana*. Vol. II. *La Sociedad, el Derecho, la Cultura*. Madrid, 1991, p. 610. Tampoc existia unanimitat en l'atribució cronològica dels capitells, datats des de l'època augustea fins a la flàvia, HESBERG, H. Von. «La decorazione architettonica di Cordova -sulla funzione dell'ornamentazione architettonica in una città romana». A: LEÓN, P. (ed.). *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica* (Córdoba 1993). Sevilla, 1996, p. 284; HESBERG, H. Von. «Córdoba und seine Architekturornamentik». A: TRILLMICH, W.; ZANKER, P. (ed.). *Stadtbild und Ideologie*. Munich, 1990, p. 284; GUTIÉRREZ BEHEMERID, *Capiteles Romanos...*, op. cit., núm. 385; MÁRQUEZ, C. *Capiteles Romanos de Corduba Colonia Patricia*. Córdoba, 1993, p. 188-191; MÁRQUEZ, C. «Modelos romanos en la arquitectura monumental de Colonia Patricia Corduba». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], 71 (1998), p. 116.

14. RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; MAR, R. «El Capitolio de Tarraco. Identificación y primeras identificaciones». A: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. (eds.). *El Concepto de lo Provincial en el Mundo Antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Córdoba, 2006, p. 408-413. D'altra banda, GIMENO, op. cit., p. 905-907 i RECASENS, M. «Los capiteles romanos del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona] núm. 1, època V (1979), p. 60. Daten els capitells de la basílica cap a mitjan s. I dC, GUTIÉRREZ BEHEMERID, *Capiteles Romanos...*, op. cit., p. 88 i DOMINGO, J. A. *Capitells corintis a la Província Tarraconense (s. I-III dC)*. Tarragona, 2005, núm. 16 i 18, els daten a l'època juliclàudia i DÍAZ MARTOS, op. cit., p. 58, en plena època augustea. El taller local que realitzà aquests capitells coneixia perfectament el model de Mars Ultor tot i la presència d'alguns elements poc curats, com la disposició en ventall dels folíols o la geometrització del nervi central de les fulles, motius

d'ombra, la forma del nervi central de les fulles, més ample a la base, els solcs de les fulles, la concavitat a l'interior dels lòbuls, la inclinació dels caulicles i el seu coronament format segurament per una orla de sèpals,¹⁵ etc.

Així i tot, també presenten algunes diferències respecte als capitells de Tàrraco, com la representació dels caulicles més estrets i amb major relleu i, sobretot, la presència a les fulles d'acant de lòbuls formats només per tres folíols, generant una mena de trifoli. Aquesta és una característica que ens remet a les produccions corinti-itàliques,¹⁶ amb la seva màxima difusió al llarg del s. I aC,¹⁷ i que mostra com el taller local que va participar en la construcció del temple de Vic encara estava molt vinculat a les produccions arcaïques, tot i conèixer el model canònic de Mars Ultor. La pervivència d'un element corinti-itàlic a finals del període augusteu o inicis del juliàndi ens remet directament a les produccions locals de Bàrcino.¹⁸

També es conserven les bases de les dues lesenes angulars de l'edifici. Aquestes pertanyen al tipus àtic, amb escòcia parabòlica i plint, tot i que presenten un element arcaïtzant com és l'*immoscap* del fust. El plint s'introdueix en l'arquitectura romana a finals de la República, tot i que el seu ús no es generalitza fins pràcticament la fi del període augusteu.¹⁹ A tall d'exemple podem citar les bases de la basílica del Fòrum Municipal de Tàrraco en les quals és absent aquest element. Pel que fa a la presència de l'*immoscap*, tot i que amb August tendeix a separar-se de la base,²⁰ a Hispània encara es troba en força edificis juliàndis i, fins i tot, d'època flàvia.²¹ No obstant això, la presència d'aquest element en les lesenes angulars del temple de Vic podria respondre més a la voluntat de regularitzar i equiparar l'alçada de la base a la de la primera filada de carreus del temple que no a un criteri cronológicoestilístic.

que s'allunyen fins i tot dels capitells del 22 dC de la basílica Aemilia, HEILMEYER, W. D. «Korinthische Normalkapitelle». *Studien zur Geschichte der Römischen Architekturdekoration. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, suppl. 16, Heidelberg, 1970, Taf. 44, núm. 3. Cal apuntar que una recent hipòtesi associa els capitells corintis de la basílica Aemilia amb la fase del 14 aC de l'edifici, LIPPS, J. «Sulla decorazione architettonica della Basilica Aemilia. Un contributo alla cronologia dell'edificio di età imperiale». *Archeologia Classica* [Roma], LVIII (2007), p. 150-151.

15. GIMENO, *op. cit.*, p. 941.

16. PENSABENE, P. *Scavi di Ostia. Vol. VII. I capitelli*. Roma, 1973, p. 203; DE MARIA, S. «Il problema del corinzio-italico in Italia Settentrionale. A proposito di un capitello non finito di Rimini». *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 93, (1981), p. 566. Respecte a l'anomenat «acant itàlic» vegeu DELBRÜCK, R. *Hellenistische Bauten in Latium*. Vol. II. Strassburg, 1912, p. 160-161; DRERUP, H. «Zwei Kapitelle aus Italica». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], 45-47 (1972-74), p. 93-96.

17. GUTIÉRREZ BEHEMERID, *Capiteles Romanos...*, *op. cit.*, p. 59.

18. GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. *Capiteles de Barcino en los museos de Barcelona*. Bellaterra, 1986 (Faventia. Monografies, 5), p. 35-38.

19. SHOE, L. T. «Etruscan and Republican roman mouldings». *Memoirs of the American Academy in Rome* [Roma], 28 (1965), p. 198; ESCRIVÀ CHOVER, M. I. *Basas romanas de la Provincia Tarraconensis*. València, 2005, p. 114-115. Per una evolució estilística de les bases vegeu SHOE, L. «The geographical distribution of Greek and Roman Ionic Bases». *Hesperia*, XXXVIII, Princeton, 1969, p. 186-204. En època juliàndia encara són moltes les bases hispanes que no han adoptat aquest element, ESCRIVÀ CHOVER, *op. cit.*

20. STRONG, D. E.; WARD PERKINS, J.-B. «The Round Temple in the Forum Boarium». *Papers of the British School at Rome*. [Londres], núm. XXVIII (1960), p. 20.

21. MÁRQUEZ, «Modelos romanos...», *op. cit.*, p. 117.

Els arquitraus del temple presenten només dues bandes mentre que a partir d'August s'imposa el model amb 3 *fasciae*.²² No obstant, això a Hispània encara és possible trobar el primer model durant tota l'època juliclàudia com succeeix, per exemple, en el pòrtic del Fòrum de Mèrida.²³ De fet, un arquitrau d'aquest pòrtic presenta un estil idèntic al del temple de Vic: amb una motllura superior formada per una banda i una *cyma* reversa i la separació entre les diferents bandes a partir d'un quart de bossell. Exemplars amb aquesta mateixa estructura, tot i que decorats amb tres bandes, procedeixen de Tarragona —algun dels quals s'ha datat a l'època flàvia²⁴ mentre que altres, amb un quart de bossell acompanyat per un petit llistell o una concavitat, procedeixen de la marmorització del teatre—²⁵ i de la fase del 6 dC del temple dels Diòscurs a Roma.²⁶

Les cornises pertanyen al tipus jònic, amb la presència de dentellons i l'absència de mènsules. Presenten una banda, una *cyma* recta, un llistell, dentellons, una *cyma* recta i un llistell. Algunes cornises, probablement inacabades, en comptes de dentellons presenten una àmplia banda llisa.²⁷ Aquest és un model arcaïtzant tot i que ja presenta una *cyma* recta com a coronació, motiu predominant a partir d'August.²⁸ Un paral·lel llunyà es troba a l'arc de Berà, del 15-5 aC,²⁹ amb dentellons i sense mènsules,³⁰ tot i que l'exemplar més pròxim es localitza a Còrdova, en un fragment marmori juliclaudi que derivaria però d'un model augusteu.³¹ De fet, la barra que apareix entre els dentellons seria un element introduït a la Tarraconense a partir de l'època juliclàudia.³²

El fris és llis, de la mateixa manera que succeeix a l'arc de Berà. Frisos llisos s'observen en nombrosos monuments al llarg de tota l'època altimperial.³³

La motllura del podi, formada per una banda, una *cyma* recta, un llistell i, probablement, una altra banda, presenta una seqüència decorativa més pròpia del període protoaugusteu. De fet, motlures similars es troben en el coronament del

22. STRONG, D. E. «Some Observations on early roman corinthian». *Journal of Roman Studies* [Londres], 53 (1963), p. 81. El model amb tres *fasciae* apareix en el temple de la Magna Mater i en el Fòrum d'August a Roma, MÁRQUEZ, «Modelos romanos...», *op. cit.*, p. 133-134. En el període tardoadianeu i severià es posaran de moda novament els arquitraus amb dues *fasciae*, segurament fruit d'una reminiscència oriental, STRONG, D. E. «Late Hadrianic Architectural ornament in Rome». *Papers of the British School at Rome*. [Londres], núm. XXI (1953), p. 139 i s.

23. BARRERA ANTÓN, *La decoración...*, *op. cit.*, p. 155, núm. 154. D'aquest pòrtic només s'ha documentat un arquitrau amb dues bandes, la resta en presenten tres, BARRERA ANTÓN, *La decoración...*, *op. cit.*, núm. 146-148.

24. GIMENO, *op. cit.*, p. 495-499, núm. 517-519.

25. GIMENO, *op. cit.*, p. 501-503, núm. 523-525.

26. GROS, P. *Aurea Templi. Recherches sur l'architecture religieuse de Roma à l'époque d'Auguste*. Roma, 1976, pl. II.

27. GIMENO, *op. cit.*, p. 1443.

28. MÁRQUEZ, C. *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y urbanismo de la Córdoba Romana*. Córdoba, 1998, p. 145. A Tàrraco apareix per primer cop en les cornises de la basílica del Fòrum Municipal.

29. DUPRÈ, X. *L'arc romà de Berà*. Roma, 1994 (Bibliotheca Italica; 20), p. 231-245, 275.

30. DUPRÈ, *op. cit.*, fig. 80.

31. MÁRQUEZ, «Modelos romanos...», *op. cit.*, núm. 900, lám. 43.

32. GIMENO, *op. cit.*, 1442.

33. Un petit elenc a DUPRÈ, *op. cit.*, p. 227.

podis del temple de Barcelona,³⁴ on la *cyma* recta ha estat substituïda per una *cyma* reversa, de la mateixa manera que succeeix a la porta d'August a Nîmes, del 16-15 aC,³⁵ i al temple de Diana de Mèrida, de cap al canvi d'era,³⁶ o en el Mausoleu de Glanum, del 30-20 aC, on el coronament del podi presenta només una banda, una *cyma* reversa i una banda.³⁷ De fet, a la Gàl·lia, cap al canvi d'era, predominen ja motllures molt més complexes.³⁸

L'anàlisi de la decoració arquitectònica del temple ens indica una cronologia bastant anterior a la que s'havia suposat fins ara: el capitell presenta encara algunes reminiscències d'època republicana, tot i que la seva estructura deriva clarament del model canònic romà, l'arquitrau, les cornises i el coronament del podi pertanyen estilísticament al període protoaugusteu i les bases ja han adoptat el plint i l'escòcia parabòlica tot i que mantenen l'*immoscap* del fust. Característiques totes elles que apunten cap al període tardaugusteu o tiberià per a la construcció del temple.

Aquesta cronologia avança pràcticament en un segle la construcció del temple, diferència massa considerable fins i tot per plantejar un suposat retard en l'adopció dels models decoratius per part del taller que col·laborà en la decoració del temple³⁹ i de difícil resolució amb les dades de què disposem avui en dia. No obstant això, i d'acord amb W. E. Mierse,⁴⁰ no pot descartar-se la construcció del temple en un moment diferent al que tradicionalment li ha atorgat l'arqueologia: en els estrats anteriors a la construcció del temple aparegué material ceràmic augusteu⁴¹

34. GIMENO, *op. cit.*, p. 433-435, núm. 470.

35. GROS, P. *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J. C. à la fin du Haut-Empire*. 2. *Maisons, palais, villas et tombeaux*. París, 2001, p. 480.

36. BARRERA ANTÓN, *La decoración...*, *op. cit.*, p. 184.

37. ROTH-CONGES, A. «L'acanthé dans le décor architectonique protoaugustéen en Provence». *Revue Archéologique de Narbonnaise* [París], XVI (1983), p. 129; GROS, P. «Pour une chronologie des arcs de triomphe de Gaule Narbonnaise (à propos de l'arc de Glanum)». *Gallia* [París], 37 (1979), p. 63; Rolland 1969, 22-28, 57-58, fig. 4, 7.

38. GROS, «Pour une chronologie...», *op. cit.*, p. 64, fig. 6.

39. Cal no oblidar que l'evolució estilística, principalment pel que fa al treball dels tallers locals, no és uniforme ni es desenvolupa a la mateixa velocitat a tot arreu. Disposem de nombrosos exemples que mostren com a vegades es produeixen certs retards. Per exemple, a la ciutat de Clúnia encara a l'època flàvia es troben nombroses característiques que pertanyen a l'època juliclàudia, DOMINGO, *Capitells...*, *op. cit.*, p. 66-67. De fet, els tallers locals que treballen al nord-est peninsular són un bon exemple d'aquest retard ja que, per exemple, els tallers de Bàrcino encara treballen segons el model corinti-itàlic en època tardaugustea, GUTIÉRREZ BEHEMERID, *Capiteles de Barcino...*, *op. cit.*, i a Tàrraco, el teatre de la ciutat, de mitjan o finals del període augusteu, es decora encara segons paràmetres protoaugusteus, DOMINGO, J. A. *La decoración arquitectónica del teatro romano de Tàrraco*. Tesina de Llicenciatura, Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, 2003. Al pòrtic del Fòrum de Mèrida conviuen diferents tradicions estilístiques, BARRERA ANTÓN, *La decoración...*, *op. cit.*, p. 150-152; HEILMEYER, *op. cit.*, p. 133, de la mateixa manera que passa en el temple de la Calle Claudio Marcelo de Còrdova, MÁRQUEZ, *Capiteles Romanos...*, *op. cit.*, p. 188-191; MÁRQUEZ, «Modelos romanos...», *op. cit.*, p. 116, o en el Capitoli de Brescia, FROVA, A.; ROSSIGNANI, M. P.; CAVALIERI, G. «Il Capitolium e la decorazione architettonica romana di Brescia». *Atti del Convegno Internazionale per il XIX Centenario della dedizione del Capitolium e per il 150° Anniversario della sua scoperta* (Brescia, 1973). Brescia, 1975, vol. II, p. 61-62.

40. MIERSE, W. E. *Temples and towns in Roman Iberia*. Berkeley, 1999, p. 274.

41. MOLAS, *op. cit.*, p. 288; MOLAS; OLLICH; CABALLÉ, *op. cit.*, p. 289. En un sondeig realitzat a la trinxera de fonamentació del costat oriental del mur nord de tancament del temple aparegueren barrejats materials d'entre finals del s. I aC i mitjan s. II dC, SANMARTÍ, E.; LÓPEZ, A. «Vic». A: *Les excavacions*

i en l'excavació de la trinxera de fundació del mur que tancava l'àrea sacra entorn al temple només va aparèixer una forma ceràmica identificable, una Lamboglia 10A, datable entre l'últim quart del s. I dC i inicis del s. III dC.⁴²

Tampoc pot descartar-se la possibilitat que el capitell fos reaprofitat, ja que les seves mides clarament no encaixen amb les de la pilastra que el sustenta. De fet, si analitzem la cara frontal del capitell s'observa com a l'esquerra de les dues fulles d'acant de la corona inferior, que determinen l'amplada del capitell, sorgeix una estranya fulla llisa molt exvasada. Quelcom de similar succeeix a la cara lateral del capitell: l'amplada inferior, determinada per les dues fulles d'acant de la primera corona, és molt més curta que l'amplada de la pilastra. No obstant això, si el capitell fos reaprofitat hauria de procedir d'un edifici aixecat en una cronologia molt similar a la del temple.

Per altra banda, aquest desajust en les mides també podria deure's a la poca traça demostrada per l'artesà en l'elaboració d'alguns detalls del capitell, com la presència d'una tercera fulla llisa, molt exvasada, a la primera corona o la incorrecta inclinació de la concavitat i el solc central del lòbul dret de la fulla angular de la segona corona, com si es tractés del lòbul esquerre de la fulla. A aquesta poca traça se sumaria el fet que el capitell podria haver estat semielaborat directament a la pedrera sense tenir una visió directa del temple.

Finalment, tampoc no es pot descartar un canvi de projecte durant la construcció del temple, canvi que comportà, entre d'altres mesures, l'augment de l'amplada de les pilastres angulars de l'edifici.

Amb les dades actuals sembla més probable pensar que les irregularitats detectades en la traça i col·locació del capitell es puguin atribuir a problemes associats a l'organització del treball i a la producció dels elements decoratius.

5. Conclusió

El temple de Vic s'insereix en la tradició tipològica de temples altimperialis i ens permet entendre millor el seu significat com a forma d'evergetisme d'una petita ciutat provincial.

La decoració del temple va ser elaborada amb gres per un taller local. La pervivència d'elements protoaugusteus en un moment tardoaugusteu o d'inici juliclaudi és freqüent en les produccions del nord-est peninsular. A més, la presència dels tres folíols en els lòbuls de les fulles d'acant, motiu més propi del corinti-itàlic, i les semblances entre la coronació del podi d'aquest temple i el de Bàrcino ens remeten a les produccions locals d'aquesta ciutat.

arqueològiques a Catalunya en els darrers anys. Barcelona, 1982, p. 360.

42. SANMARTÍ; LÓPEZ, «Vic», *op. cit.*, p. 360.

Bibliografia

- ACUÑA FERNÁNDEZ, P. *Esculturas militares romanas de España y Portugal, I. Las esculturas thoracatas*. Roma, 1975.
- ÁLVAREZ SÁENZ, J. «Observaciones sobre el teatro romano de Mérida». A: *Actas del Simposio El Teatro en la Hispania Romana*. Badajoz, 1982.
- BARRERA ANTÓN, J. L. *Los capiteles romanos de Mérida*. Badajoz, 1984.
- *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000.
- BLANCO FREJEIRO, A. «Vestigios de Córdoba romana». *Habis*, 1, 1970, p. 120-123.
- «La Itálica de Adriano y Trajano». A: *Italica (Santiponce, Sevilla). Actas de las Primeras Jornadas sobre Excavaciones Arqueológicas en Italica (Excma. Diputación Provincial de Sevilla, septiembre 1980)*. Madrid, Ministerio de Cultura, 1982, p. 293-298 (Excavaciones arqueológicas en España; 121).
- «Arte de la Hispania Romana: Arquitectura, Escultura, Pintura, Mosaicos, Artes Menores». A: *Historia de España Menéndez Pidal. España Romana. Vol II. La Sociedad, el Derecho, la Cultura*. Madrid, 1991, p. 557-725.
- DE ANGELIS, S. *Templum Divi Vespasiani*. Roma, 1992.
- DELBRÜCK, R. *Hellenistische Bauten in Latium*. Vol. II. Strassburg, 1912.
- DE MARIA, S. «Il problema del corinzio-italico in Italia Settentrionale. A proposito di un capitello non finito di Rimini». *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité*. 93 (1981), p. 565-616.
- DÍAZ MARTOS, A. *Capiteles corintios de España. Estudio-Catálogo*. Madrid, 1985.
- DIDIERJEAN, F.; NEY, C.; PAILLET, J.-L. «Belo III. Le macellum». *Archéologie* [Madrid], 5 (1986), Casa de Velázquez.
- DOMINGO, J. A. *La decoración arquitectónica del teatro romano de Tàrraco*. Tesina de Licenciatura, Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, 2003.
- *Capitells corintis a la Província Tarraconense (s. I-III dC)*. Tarragona, 2005.
- DRERUP, H. «Zwei Kapitelle aus Italica». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], 45-47 (1972-74), p. 91-102.
- DUPRÈ, X. *L'arc romà de Berà*. Roma, 1994 (Bibliotheca Italica; 20).
- DURÁN, R. M. *El teatro y el anfiteatro de Augusta Emerita. Contribución al conocimiento histórico de la capital de Lusitania*. Oxford: Archaeopress, 2004, p. 122-123 (British Archaeological Reports. International Series; 1207).
- ESCRIVÀ CHOVER, M. I. *Basas romanas de la Provincia Tarraconensis*. València, 2005.
- FREYBERGER, K. S. *Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus*. Mainz-Rhein, 1990.

- FROVA, A.; ROSSIGNANI, M. P.; CAVALIERI, G. «Il Capitolium e la decorazione architettonica romana di Brescia». A: *Atti del Convegno Internazionale per il XIX Centenario della dedicazione del Capitolium e per il 150° Anniversario della sua scoperta* (Brescia 1973). Brescia, 1975, vol. II, p. 53-66.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. «El templo romano de Córdoba». *Noticiario Arqueológico Hispano*, V (1956-1961), Madrid, 1962, p. 241-245.
- «Templo Romano (Crónica de Arte y Arqueología)». *Boletín de la Real Academia de Córdoba* [Córdoba], 86 (1964).
- *Los hallazgos cerámicos del área del templo romano de Córdoba. Anejos de Archivo Español de Arqueología*. V, Madrid, 1970.
- GIMENO, J. *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Madrid, 1991.
- GROS, P. *Aurea Templi. Recherches sur l'architecture religieuse de Roma à l'époque d'Auguste*. Roma, 1976.
- «Pour une chronologie des arcs de triomphe de Gaule Narbonnaise (à propos de l'arc de Glanum)». *Gallia* [París], 37 (1979), p. 55-83.
- *L'architecture romaine du début du III siècle av. J. C. à la fin du Haut-Empire. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*. Paris, 2001.
- GUDIOL, J. «Descripció del Temple Romà». *Ausa* [Vic], 3, núm. 29 (1959), p. 250-258.
- *L'Ausa romana i el seu temple*. Vic, 1907 (reimpr. Barcelona, 1982).
- GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. *Capiteles de Barcino en los museos de Barcelona*. Bellaterra, 1986 (Faventia. Monografies, 5).
- *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*. Valladolid, 1992.
- «A propósito de algunos capiteles clunienses: la definición de un taller». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. [Girona], vol. XXXVII (1996-97), p. 655-671.
- «La monumentalización de las ciudades de la Meseta». A: *Arqueología da Antigüedad na Península Ibérica. Actas do 3.º Congresso de Arqueologia Peninsular*, vol. VI. Porto, 2000, p. 233-240.
- *La decoración arquitectónica en la Colonia Clunia Sulpicia*. Valladolid, 2003.
- HAUSCHILD, TH. «Munigua. Die doppelgeschossige Halle und die Ädikula in Forumgebiet». *Madridr Mitteilungen* [Mainz-Rhein], 27 (1986), p. 325-343.
- «El templo romano de Évora». A: *Templos romanos de Hispania. Cuadernos de Arquitectura Romana*. Murcia, 1992, p. 107-117.
- HEILMEYER, W. D. «Korinthische Normalkapitelle». A: *Studien zur Geschichte der Römischen Architekturdekoration. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, suppl. 16. Heidelberg, 1970.
- HESBERG, H. VON. «Córdoba und seine Architekturornamentik». A: TRILLMICH, W.; ZANKER, P. (ed.). *Stadtbild und Ideologie*. Munich, 1990, p. 283-287.

- «La decorazione architettonica di Cordova –sulla funzione dell'ornamentazione architettonica in una città romana» A: LEÓN P. (ed.) *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica* (Córdoba 1993). Sevilla 1996, p. 155-174.
- JIMÉNEZ, J. L. «Arquitectura religiosa romana en Corduba-Colonia Patricia: panorama y perspectivas». *Anas* [Mèrida], 2/3 (1989-90), p. 77-86.
- «El templo romano de la calle Claudio Marcelo en Córdoba». A: *Templos Romanos de Hispania. Cuadernos de Arquitectura Romana*. Vol. I. Murcia, 1992, p. 119-132.
- JUNYENT, E. *La ciutat de Vic i la seva història*. Barcelona, 1976.
- LEÓN, P. *Traianeum de Itálica*. Sevilla, 1988.
- LIPPS, J. «Sulla decorazione architettonica della Basilica Aemilia. Un contributo alla cronologia dell'edificio di età imperiale». *Archeologia Classica* [Roma], LVIII (2007), p. 143-153.
- MAR, R. «El Temple Romà de Vic». A: *Roma a Catalunya*. Barcelona, 1992, p. 138-139.
- MÁRQUEZ, C. *Capiteles Romanos de Corduba Colonia Patricia*. Córdoba, 1993.
- *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y urbanismo de la Córdoba Romana*. Córdoba, 1998.
- «Modelos romanos en la arquitectura monumental de Colonia Patricia Corduba». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], 71 (1998), p. 113-137.
- «Los restos romanos de la calle Mármoles de Sevilla». *Romula* [Sevilla], 2 (2003), p. 127-148.
- «Baeticae Templae». A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios arqueológicos*. Tarragona, 2004, p. 109-127.
- MATEOS CRUZ, P. «Augusta Emerita. La investigación arqueológica en una ciudad de época romana». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], 74 (2001), p. 183-208.
- MIERSE, W. E. *Temples and towns in Roman Iberia*. Berkeley, 1999.
- MOLAS, M. D. «El temple romà de Vic i la ciutat d'Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia». *Ausa* [Vic], X, núm. 102-104 (1982), p. 275-291.
- MOLAS, M. D.; OLLICH, I. «L'aplicació d'un programa d'arqueologia urbana: la delimitació del Períbol del Temple romà de Vic». *Cypsela* [Barcelona], V (1985), p. 163-170.
- MOLAS, M. D.; OLLICH, I.; CABALLÉ, A. «De l'Auso romana al vicus ausonensis medieval». A: *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*. Vol. 1 (Tarragona, 1993). Tarragona, 1994, p. 289-290.
- NOGALES, T.; ÁLVAREZ, J. M. «Foros de Augusta Emerita: espacios simbólicos en el urbanismo emeritense». A: LAFON, X.; SAURON, G. (eds.). *Théorie et pratique de l'architecture romaine. Études offertes a Pierre Gros*. Aix-en-Provence, 2005, p. 213-223.

PENSABENE, P. *Scavi di Ostia. VII. I capitelli*. Roma, 1973.

— «La decorazione architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco». *Documents d'Arqueologia Clàssica* [Tarragona], núm. 1 (1993), p. 33-105.

— «Roma e le capitali provinciali. Contributi per lo studio dell'architettura e della decorazione architettonica in marmo nella Hispania romana». A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios arqueológicos*. (Tarragona, 2002). Tarragona, 2004, p. 175-199.

— «Mármoles y talleres en la Bética y otras áreas de la Hispania Romana». A: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. (eds.). *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Córdoba, 2006, p. 103-142.

PUIG I CADAFALECH, J. *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona, 1934, p. 107-111.

RECASENS, M. «Los capiteles romanos del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona] núm. 1, època V (1979), p. 43-143.

ROLLAND, H. «Le Mausolée de Glanum». XXI Supplément. *Gallia* [París] (1969).

ROTH-CONGES, A. «L'acanthé dans le décor architectonique protoaugustéen en Provence». *Revue Archéologique de Narbonnaise*. [París], XVI (1983), p. 103-134.

RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; MAR, R. «El Capitolio de Tarraco. Identificación y primeras identificaciones». A: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. (eds.). *El Concepto de lo Provincial en el Mundo Antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Córdoba, 2006, p. 408-413.

SANMARTÍ, E.; LÓPEZ, A. «Excavacions al Temple Romà de Vic. Campaña de 1980». *Ausa* [Vic], X, núm. 102-104 (1982), p. 261-273.

— «Temple romà. Vic». *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, p. 358-360.

— «Vic». *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 1982, p. 358-360.

SANTOS GENER, S. «Corduba Marcelli aedificium». *Boletín de la Real Academia de Córdoba* [Córdoba], 21 (1950), p. 135-162.

SHOE, L. T. «Etruscan and Republican roman mouldings». *Memoirs of the American Academy in Rome* [Roma], 28 (1965).

— «The geographical distribution of Greek and Roman Ionic Bases». *Hesperia* [Princeton], XXXVIII (1969), p. 186-204.

SILLIÈRES, P. «Le capitole de Baelo Claudia: un cas d'incohérence de datations archéologique et stylistique et un exemple de solution». *Anas* [Mèrida], 7-8 (1994-95), p. 285-298.

STRONG, D. E. «Late Hadrianic Architectural ornament in Rome». *Papers of the British School at Rome* [Londres], núm. XXI (1953), p. 118-151.

— «Some Observations on early roman corinthian». *Journal of Roman Studies* [Londres], 53 (1963), p. 73-84.

STRONG, D. E.; WARD PERKINS, J.-B. «The Round Temple in the Forum Boarium». *Papers of the British School at Rome* [Londres], núm. XXVIII (1960), p. 7-32.

TARDY, D. «Le décor architectonique de Saintes Antiques. Les chapiteaux et Bases». Supplément 5. *Aquitania* [Paris-Bordeaux] (1989).

— *Le décor architectonique de Vesunna (Périgueux antique)*. Supplément 12. *Aquitania* [Bordeaux], 2005.

TRILLMICH, W. «Los programas arquitectónicos de época julio-claudia en la colonia Augusta Emerita». A: RAMALLO, S. (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de occidente (Cartagena, 2003)*. Murcia, 2004, p. 321-335.